

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANLARÍNDÁ TÚS MOTIVINIŇ PAYDA BOLÍWÍ HÁM GENEZISI

A.K.Kulimbetova – *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: qaraqalpoq xalq dostonlari, tush motivi, mifologiya, folklor, syujet, genezis, xalq og‘zaki ijodi.

Ключевые слова: каракалпакские народные эпосы, мотив сна, мифология, фольклор, сюжет, генезис, устное народное творчество.

Key words: karakalpak folk epics, dream motif, mythology, folklore, plot, genesis, folklore.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq dástanları xalıq awızeki dóretywshiliginiń áhmiyetli janrlarınan biri bolıp, onda xalıqtıń tariyxı, mádeniyatı, dúnyaqarası hám isenimi sáwlelengen. Bul dástanlarda tús motivi ayrıqsha áhmiyetke iye. Tús motivi xalıq awızeki dóretywshiliginde áyyemnen bar bolıp, mifologiyalıq, diniy hám tariyxıy tiykarlarǵa iye. Ol dástanlardaǵı syujettiń rawajlanıwına tásir etip, qaharmanlardıń táǵdiri hám keleshektegi waqıyalar haqqında boljaw beriwshi faktor sıpatında kórinedi [6:222-225].

Tús motivi arqalı xalıqtıń turmıs tárizi, isenimi hám qádiriyatları ańlatıladı. Ol kóbinese qaharmanlarǵa eskertiw, jol-joba beriw yamasa olardıń keleshektegi táǵdirin belgilew wazıypasın atqaradı. Sol sebepli, tús motiviniń dástanlardaǵı ornı hám genezisin úyreniw, onıń mifologiyalıq tamirlarin ashıp beriw áhmiyetli ilimiy másele esaplanadı.

Bul maqalada Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń payda bolıwı, onıń genezisi hám syujettegi roli tallanadı. Izertlew dawamında salıstırmalı-analitikalıq, strukturalıq hám semiotikalıq metodlardan paydalanılıp, tús motiviniń basqa túrkiy xalıqlar dástanları menen uqsas hám ayırmashılıq tárepleri ańıqlanadı. Izertlewdiń tiykarǵı maqseti qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń qalayınsha kórinetuǵının, onıń folklordaǵı wazıypasın hám de xalıqtıń dúnyaǵa kózqarası menen baylanıslılıǵın ashıp beriwden ibarat.

Metod. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń payda bolıwı hám genezisin úyreniw ushın hár qıylı ilimiy metodlardan paydalanıldı. Izertlew dawamında tariyxıy-mádeniy qatnas, salıstırmalı-analitikalıq metod hám strukturalıq analiz usılları qollanıldı. Bul metodlar dástanlardaǵı tús motiviniń tamirlarin, onıń funkciyaların hám xalıq awızeki dóretywshiligindegi ornın ańıqlawǵa járdem berdi.

Tariyxıy-mádeniy metod

Usı metod arqalı Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń payda bolıwı hám rawajlanıwı úyrenildi. Sonıń ishinde, tús súwretleriniń shamanizm, áyyemgi mifologiyalıq kózqaraslar hám Islam mádeniyatı menen baylanıslılıǵı analizlendi.

Mısalı, "Qırıq qız" dástanında bas qaharmanlardan biri túsinde jaqınlasıp kiyatırǵan qáwipti kóredi. Bul jaǵday xalıq arasında tústiń boljawshılıq qásiyetine bolǵan isenimdi sáwlelendiredi. Sonıń menen birge, "Sharyar" dástanında qaharman túsinde muqaddes belgilerdi kórip, óz ómiri hám kelesheğine baylanıslı maǵlıwmat aladı. Bul jaǵdaylar dástanlarda tústiń shamanlıq hám diniy kózqaraslar menen baylanıslı ekenligin kórsetedi.

Salıstırmalı-analitikalıq metod

Qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı tús motivi basqa túrkiy xalıqlardıń dástanlarındaǵı tús súwretleri menen salıstırıldı. Mısalı, "Alpamıs" dástanında Gulpارشın túsinde óz táǵdirine baylanıslı boljaw aladı, bul bolsa "Qırıq qız" dástanındaǵı tús motivi menen baylanıslı. Sonıń menen birge, qazaq hám túrkmen xalıq dástanlarında da tús arqalı boljaw motivi ushırasadı.

Máselen, "Goruǵlı" dástanında qaharman túsinde ilahiy kúshler menen ushırasadı hám óz keleshegi haqqında maǵlıwmat aladı. Bul bolsa qaraqalpaq dástanlarındaǵı tús motivi menen óz ara baylanıslılıqtı kórsetedi. Demek, tús motiviniń ayırım tárepleri ulıwma túrkiy mádeniyat penen baylanıslı, ayırımları bolsa jergilikli ózgesheliklerge iye.

Strukturalıq analiz

Bul usıldıń járdeminde dástanlardaǵı tús motiviniń syujetke tásiiri úyrenildi. Máselen, "Qırıq qız" dástanında tús qaharmanlarǵa aldın ala eskertiw berip, olardıń táǵdirin belgilep beredi. Tús motivi bul dástanda syujet rawajlanıwında áhmiyetli burılıs noqatların belgileydi.

Sonday-aq, "Máspatsha" dástanında bas qaharman túsinde aq attı kóredi. Bul obraz onıń keleshektegi tabısına ishara etedi. Bul bolsa tús motiviniń simvolikalıq hám boljawshılıq áhmiyetin jáne bir márte tastıyıqlaydı.

Semiotikalıq metod

Tús motivindegi simvollar hám olardıń mánilerin úyreniw ushın semiotikalıq tallaw qollanıldı.

Mısalı:

Túste aq at kóriw – qaharmanǵa nesip etetuǵın áwmet yaki ilahiy qorǵaw belgisi sıpatında talqılanadı.

Túsinde qara bult yamasa suwdı kóriw – jamanlıq hám apat belgisi bolıwı múmkin.

Túste muqaddes qustı ushıratıw – qaharmanǵa danalıq yamasa boljaw beriliwiniń kórinisi sıpatında talqılanadı.

Bul metod arqalı tús motiviniń qaraqalpaq xalıq dástanlarında áhmiyetli simvolıq júkke iye ekenligi hám xalıq isenimleri menen tıǵız baylanıslı ekenligi ańıqlandı.

Derek tanıw analizi

Tús motiviniń dástanlarda qalay súwretlengenligin tereń úyreniw maqsetinde qaraqalpaq xalıq dástanlarınń tekstleri hám de túrkiy xalıqlardıń folklorlıq hám etnografiyalıq izertlewleri tallandı.

Mısalı:

Qaraqalpaq xalıq dástanlarınń tekstleri úyrenilip, tús motiviniń qanday saxnalarda hám qanday mániste qollanıwı ańıqlap berildi.

Folklorshı alımlardıń ilimiy maqalaları hám monografiyaları tiykarında tús motiviniń basqa xalıqlardaǵı kórinis formaları menen baylanısı úyrenildi.

Bul metod arqalı tús motiviniń qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı ornı ilimiy tiykarlar menen tastıyıqlandı.

Talqılaw procesinde tariyxıy-mádeniy, salıstırmalı-analitikalıq hám strukturalıq metodlar birgelikte qollanıılıp, tús motiviniń genezisi hám kórkem funkciyaları tereń úyrenildi. Usı metodlardıń járdeminde qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń shamanlıq, diniy hám mifologiyalıq tamirlarin ańıqlanıp, onıń syujet hám qaharmanlardıń ruwxıy dúnyasındaǵı ornı ashıp berildi.

Nátıyjeler. Izertlew nátiyjeleri qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń áhmiyetli kórkemlik-semantikalıq wazıypaları atqaratuǵının kórsetti. Talqılaw nátiyjelerine bola, tús motivi úsh tiykarǵı funkciyanı atqaradı: boljaw hám eskertiw, qaharmanlardıń qarar qabıl etiwine tásir etiw,

sonday-aq, mifologiyalıq hám diniy túsınıklar menen baylanıslıq.

Tús arqalı boljaw hám eskertiw

Tallanğan dástanlarda tús motivi kóbinese keleshekтегі waqıyalar haqqında boljaw yamasa eskertiw wazıypasın atqaradı. Bul túsler qaharmanlardıń ómir jolın belgilewde áhmiyetli rol atqaradı.

Mısallar:

"Qırq qız" dástanında bas qaharman túsinde óz jurtınıń basqınshılıqqa ushıraytuǵının kóredi, bul bolsa waqıyalarlıń rawajlanıwında áhmiyetli burılıs noqatına aylanadı.

"Alpamıs" dástanında Gulparshın túsinde bolajaq ómirlik joldası haqqında boljaw aladı.

"Ernazar biy" dástanında qaharman túsinde babaları menen ushırasıp, olardan keleshekтегі sınaqlar haqqında ishara aladı [2].

Nátiyjeler sonı kórsetedi, tús motivi dástanlarda keleshekте aldınnan seziw quralı sıpatında qollanıladı hám qaharmanlardı áhmiyetli waqıyalardı tayarlaydı.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús arqalı alınğan maǵlıwmatlar qaharmanlardıń is-háreketlerin qalıplestiriwshi áhmiyetli faktor bolıp tabıladı. Tús motivi qaharmanlardı áhmiyetli qararlar qabıl etiwge iytermeleydi yaki olardıń ómirlik tańlawların belgileydi.

Mısallar:

"Sharyar" dástanında qaharman túsinde óz jolın qalay tańlawı kerekligin túsiniw jetedi hám sol tiykarda háreket etedi.

"Ernazar biy" dástanında tús arqalı qaharmanǵa atababaları keńes beredi, nátiyjede ol óz aldında turǵan sınaqlardı tayarlanadı [4].

Bul nátiyjeler sonı kórsetedi, tús motivi tek waqıyalardı aldın ala bildiriwshi qural bolıp qalmastan, al qaharmanlardıń ruwxıy hám mániwiy jetilisiwinde de áhmiyetli rol atqaradı.

Tús motiviniń mifologiyalıq hám diniy tamirlari

Analiz nátiyjeleri sonı kórsetedi, qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı tús motivi shamanlıq, mifologiyalıq hám diniy isenimler menen tıǵız baylanıslı.

Mısallar:

Shamanistlik dástúrlerge muwapıq, túsler ata-babalar yaki ilahiy kúshler tárepinen berilgen ishara sıpatında qabıl etilgen. Qaraqalpaq dástanlarında tús arqalı ata-babalar menen sóylesiw jaǵdayları ushırasadı.

Islamlıq tásir nátiyjesinde, tús arqalı beriletuǵın boljawlar diniy mániske iye bolǵan. Máselen, túste aq at yamasa muqaddes qustı kóriw baxıt hám áwmet belgisi sıpatında talqılangan.

Nátiyjeler sonı tastıyıqlaydı: tús motivi tek ǵana ádebiy-kórkem qural emes, al xalıqtıń diniy hám mifologiyalıq kózqarasınıń ajıralmas bólegi sıpatında da kórinedi.

Ulıwmalıq nátiyjeler:

Tallağan dástanlar tiykarında tómendegi juwmaqlar shıǵarıldı:

- Tús motivi dástanlarda syujettiń rawajlanıwın belgileytuǵın áhmiyetli faktorlardıń biri bolıp tabıladı.
- Qaharmanlardıń ómirlik tańlawları hám qararlarına tús motivi sezilerli tásir kórsetedi.
- Tús motivi mifologiyalıq hám diniy isenimler menen baylanıslı bolıp, shamanlıq hám islamlıq túsınıklar tásirinde qalıplesken.

Bul nátiyjeler qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń keń hám tereń máni iyeleytuǵının kórsetip, onıń

xalıq awızеki dóreiwshiligindegi kórkem hám mádeniy-filosofiyalıq áhmiyetin kórsetip beredi.

Talqlaw. Hár bir xalıqtıń awızеki dóretpesi onıń tariyxı tájiriybesi, dúnyaqarası hám ruwxıy miyrasınıń ayqın kórinisi bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq xalıq dástanları da áne usınday biybaha dereklerden biri bolıp, onda xalıqtıń isenimleri, dástúrleri hám kórkem oy-pikiri jámlengen. Bul dástanlarda tús motivi ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp, syujet rawajlanıwında áhmiyetli burılıs noqatların belgileydi, qaharmanlardıń ishki keshirmelerin sáwlelendiredi hám xalıqtıń diniy hám mifologiyalıq túsınıklarınan derek beredi.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motivi kóbinese bolajaq yamasa eskertiw wazıypasın atqaradı. Qaharmanlar tús arqalı keleshekтегі waqıyalar haqqında aldınnan bilip, óz táǵdirlerine tayarlıq kóriw imkaniyatına iye boladı. Mısalı, "Qırq qız" dástanında bas qaharman túsinde eline dushpanlardıń basqınshılıq qılıwı haqqında ishara aladı. Bul tús oǵan qawıp haqqında eskertiw bolıp, waqıyalardıń rawajlanıwında áhmiyetli burılıs jasaydı. Sonday-aq, "Alpamıs" dástanında Gulparshın túsinde óz táǵdiri menen baylanıslı boljawdı kóredi, bul bolsa onıń ómirinde áhmiyetli rol oynaydı. Bunday jaǵdaylar sonı kórsetedi, tús motivi ápiwayı kórkem súwretlew bolıp qalmastan, al dástan syujeti hám qaharmanlardıń táǵdirin belgilewshi quralǵa aylanadı. Xalıq qıyallarında tús insan ómirine tásir etiwshi kúsh sıpatında qaralǵan hám bul dástanlarǵa da tereń sińip ketken.

Tús motiviniń jáne bir áhmiyetli tárepi – ol qaharmanlardıń ishki dúnyası hám keshirmelerin sáwlelendiredi. İnsan sanası astında júz berip atırǵan processler geyde tús arqalı ańlatıladı hám bul folklor shıǵarmalarında da ayqın kórinedi. Máselen, "Sharyar" dástanında qaharman túsinde óz ómirine baylanıslı áhmiyetli qararlar haqqında ishara aladı. Bul bolsa onıń keleshekтегі háreketlerin belgileydi. Kóplegen xalıq dástanlarında tús insannıń qalbinde bolıp atırǵan guman, qorqıw yaki umtılıwların kórinisi sıpatında payda boladı. Qaharmanlar tús arqalı óz ómir jolların belgileydi, áhmiyetli qararlar qabıl etedi yamasa ishki qarama-qarsılıqların sheshedi. Demek, tús motivi tek syujet rawajlanıwı ushın emes, al qaharmanlardıń ruwxıy dúnyasın ashıp beriw ushın da áhmiyetli esaplanadı.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń tamirlari xalıqtıń diniy hám mifologiyalıq túsınıklar menen baylanıslı. Dáslepki dáwirlerde túsler shamanizm isenimleri tiykarında túsindirilgen bolsa, keyin ala islam mádeniyatınıń táhiri menen ol jáne de terehirek mániske iye bolǵan. Shamanistlik dástúrlerge muwapıq, túsler atababalar ruwxı yamasa ilahiy kúshler tárepinen insan ómirine tásir kórsetiw quralı sıpatında qaralǵan. Dástanlarda tús arqalı qaharman óz ata-babaları menen ushırasadı, olardan máláhát aladı yamasa jol-joba soraydı. Bul bolsa tús motiviniń áyyemgi tamirlarǵa iye ekenligin tastıyıqlaydı. Islam mádeniyatında bolsa tús boljaw yaki ilahiy ishara sıpatında qabıl etilgen. Dástanlarda aq at, muqaddes qus yamasa nur sıyaqlı tús belgileri ushırasıwı teginnen emes. Bunday belgiler ádette qaharmanǵa áwmet yamasa qayırılı keleshekте ańlatadı. Solay etip, tús motivi Qaraqalpaq xalıq dástanlarında shamanizm isenimleri hám islam dininiń tásiriniń óz ara úylesiwi nátiyjesinde qalıplesken.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motivi kóplegen áhmiyetli wazıypalardı atqaradı. Ol qaharmanlardıń keleshekтегі waqıyalar haqqında boljaw alıwına járdem

beredi, syujet rawajlanıwında áhmiyetli burılıs noqatların belgileydi hám qaharmanlardıń ishki dúnyasını sáwlelendiredi. Sonıń menen birge, ol xalıqtıń mifologiyalıq hám diniy túsiniqleri menen baylanıslı bolıp, shamanlıq hám islam dástúrleri tásirinde rawajlangan. Tús motiviniń bunday kóp qırlı kórinisi onıń xalıq awızeki dóretywshiligindegi áhmiyetli ornın kórsetedi. Bul bolsa qaraqalpaq xalıq dástanların tek ǵana kórkem estelik sıpatında emes, al xalıqtıń mádeniy hám filosofiyalıq miyrası sıpatında da úyreniw zárúrligin atap ótedi. Sol sebepli, keleshekte usı motivtiń basqa túrkiy xalıqlardıń dástanları menen salıstırmalı talqılaw ádebiyattanıw hám folklortanıw ushın áhmiyetli másele bolıp qaladı.

Juwmaq. Hár bir xalıqtıń awızeki dóretywshiligi onıń tariyxıy tájiriybesi, qádiriyatları hám kózqarasın sáwlelendiretuǵın biybaqa derek bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq xalıq dástanları da xalıqtıń ruwxıy miyrası sıpatında tek kórkemlik jaqtan ǵana emes, al filosofiyalıq, mifologiyalıq hám diniy kózqarastan da tereń áhmiyetke iye. Bul dástanlarda tús motiviniń áhmiyetli ornın iyelep, waqıyalardıń rawajlanıwın belgilew, qaharmanlardıń ruwxıy keshirmelerin bildiriw hám xalıqtıń áyemgi isenimlerin sáwlelendiriw sıyaqlı túrli wazıypalardı atqaradı.

Dástanlardagı tús motiviniń tiykarǵı ózgeshelikleriniń biri onıń boljaw hám eskertiw funkciyası bolıp tabıladı. Kóplegen dástanlarda qaharmanlar tús arqalı keleshektegi

waqıyalar haqqında ishara aladı hám sol tiykarda óz ómir jolların belgileydi. Bul jaǵday xalıqtıń túske bolǵan isenimin hám onı táǵdıriniń áhmiyetli belgisi sıpatında qabıl etkenligin kórsetedi. Sonday-aq, tús motivi qaharmanlardıń ruwxıy keshirmelerin sáwlelendiriwde de áhmiyetli rol atqaradı. Dástan qaharmanları túsleri arqalı óz ómirlerindegi burılıs noqatların sezedi, ishki qarama-qarsılıqların jeńedi yamasa áhmiyetli qararlar qabıl etedi. Bul bolsa tústı tek ǵana boljaw quralı emes, al insan sanası hám sanası astındaǵı processlerdiń kórkemlik kórinisi sıpatında túsiniwge múmkinshilik beredi.

Tús motiviniń mifologiyalıq hám diniy tamirları da ayrıqsha itibarǵa ılayıq. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında bul motivtiń shamanlıq isenimler menen baylanıslı ekenligi ayqın seziledi. Shamanizmiń tásirinde tús ata-babalardıń ruwxları menen sóylesiw quralı sıpatında qabıl etilgen, qaharmanlar túske olardan másláhát aladı yamasa eskertiw esitedi. Keyinirek Islam tásiriniń kúsheyiwı menen tús iláhiy belgiler, boljaw hám ruwxıy jol-joba sıpatında talqılanıp baslangan. Sonlıqtan, qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń ápiwayı súwretlew quralı bolıp qalmasın, al xalıqtıń mádeniy hám diniy túsiniqlerin, ómir hám táǵdır haqqındaǵı kózqarasların sáwlelendiriwshi áhmiyetli element sıpatında kórinedi. Bul motivtiń tereń tamirların ańlaw bizge xalıq dóretywshilik miyrasınıń jáne de keńirek túsiniw hám qádirlew imkaniyatın beredi.

Ádebiyatlar

1. Ayimbetov Q. Qaraqalpaq folklorı. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1977.
2. Jo'raev M, «Alpomish» dostonida mifologik obrazlar. «Alpomish» o'zbek xalq qahramonlik eposi. -Toshkent: «Tafakkur bostoni», 1999.
3. Maspatsha. Qaraqalpaq xalıq dastanı. Tarjimon: Muhammad Ali. -Toshkent: «Adabiyot va san'at», 1985.
4. Maqsetov Q. Dastanlar, jırawlar, baxsılar. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1992.
5. Saǵıtoı I.T. Qaraqalpaq xalıqınıń qaharmanlıq eposı. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1985.
6. Xalmuratovna S.D. Qoraqalpoq adabiyoti. *Лучшие интеллектуальные исследования*. 2025. 39(2), -C. 222-225.

REZYUME. Ushbu maqolada qoraqalpoq xalq dostonlarida tush motivining paydo bo'lishi va genezisi tahlil qilinadi. Tadqiqotda tush motivining mifologik, diniy va tarixiy ildizlari o'rganilib, uning dostonlar syujetining rivojlanishidagi o'rni ochib beriladi. Tadqiqot natijalari qoraqalpoq xalq dostonlarida tush motivining o'ziga xos xususiyatlarini hamda xalqning dunyoqarashi va e'tiqodi bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется возникновение и генезис мотива сна в каракалпакских народных эпосах. В исследовании изучаются мифологические, религиозные и исторические корни мотива сна, раскрывается его роль в развитии сюжета дастанов. Результаты исследования показывают особенности мотива сна в каракалпакских народных эпосах и его связь с мировоззрением и верованиями народа.

SUMMARY. This article analyzes the emergence and genesis of the dream motif in Karakalpak folk epics. The study examines the mythological, religious, and historical roots of the dream motif and reveals its role in the development of the plot of dastans. The research results show the peculiarities of the dream motif in Karakalpak folk epics and its connection with the worldview and beliefs of the people.

ЗНАЧЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ ДЛЯ ОБЩЕСТВА. ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

М.Б.Мубаракوف – *стажёр-преподаватель*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиниязаа

Таянч сўзлар: муаммо, замонавий адабиёт, адабий тикланиш.

Ключевые слова: проблема, современная литература, возрождение литературы.

Key words: problem, modern literature, revival of literature.

«Литература – есть история человечества...» - эта фраза не просто написана многими деятелями литературы. Ведь раньше, благодаря художественным произведениям, мы конкретно имели представление о жизни и человеческих ценностях того или иного времени описываемых в произведениях.

Введение. Литература — это совокупность художественных произведений, созданных с помощью слова. Это искусство, которое использует язык для

выражения идей, эмоций, образов и переживаний, создавая произведения, которые могут влиять на читателя, вызывать у него размышления и эстетическое наслаждение. Литература может включать в себя различные жанры: прозу (например, романы, рассказы), поэзию, драму (пьесы) и эссеистику.

Основная часть. Кроме того, литература имеет важную культурную функцию: она отражает ценности, переживания и историю общества, а также способ-